

ҚОЯТОШ ЁДГОРЛИКЛАРИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ВА САЙЁҲЛИК ОБЪЕКТИГА АЙЛАНТИРИШНИНГ МУАММО ВА ЕЧИМЛАРИ

Савриев Жасур Фахриддинович, Навоий инновациялар университети доценти, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

PROBLEMS AND SOLUTIONS OF PRESERVING ROCK MONUMENTS AND CONVERTING THEM INTO A TOURIST OBJECT

Savriev Jasur Fakhriddinovich, Associate Professor of Navoi Innovation University, Doctor of Philosophy in Historical Sciences (PhD)

ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ СОХРАНЕНИЯ СКАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКОВ И ПРЕВРАЩЕНИЯ ИХ В ТУРИСТИЧЕСКИЙ ОБЪЕКТ

Савриев Жасур Фахриддинович, доцент Навоийского инновационного университета, доктор философии по историческим наукам (PhD)

e-mail:
savriyevjasur99@gmail.com
tel.: +99890 647 20 26

Аннотация: Сармишсой қоятош расмлари чорвачилик, деҳқончилик, диний маросимлар, этнография, урф-одатлар, ижтимоий ҳаёт тарихига оид бебаҳо ёдгорликлардир. Қоятошлардаги расмлар давр мазмуни, гоёсини англаш, тасаввур қилиш ва шулар асосида муайян фикр ва хулосага келишга хизмат қилади. Ушбу мақолада мазкур тарихий макон ва бошқа манзилларни асраш ва улардан оқилон фойдаланишни йўлга қўйиш ҳақида фикр юритилади.

Калим сўзлар: Кармана, Ҳазора, зардуштийлар даври, Мавлоно Ориф Дегарон мақбараси, Работи Малик, Сардоба, Қосим Шайх мажмуи, Нурота, Ҳазрати Нур, Чашма, Ғазгон, Деҳибаланд, Хатирчи, Шайх Гадоиселкин, Сармишсой, ёдгорликлар.

Abstract: Sarmishsay rock paintings are invaluable monuments of animal husbandry, agriculture, religious ceremonies, ethnography, customs, and the history of social life. The paintings on the rocks serve to understand the content, ideas of the era, to imagine, and to come to a certain opinion and conclusion based on them. This article discusses the preservation of this historical site and other sites and their rational use.

Key words: Karmana, Hazora, Zoroastrian era, Maulana Arif Degaron mausoleum, Rabati Malik, Sardoba, Kasim Sheikh complex, Nurota, Hazrat Nur, Chashma, Ghazgon, Dehibaland, Khatirchi, Sheikh Gadoyselkin, Sarmishsoy, monuments.

Аннотация: Наскальные рисунки Сармишсая являются бесценными памятниками. В них изображены животноводство, сельское хозяйство, религиозные обряды, этнография, обычаи и история общественной жизни доисторических времён. Рисунки на скалах помогают понять содержание, идеи эпохи, представить и прийти к определенному мнению и выводу на их основе. В этой статье обсуждается сохранение этого исторического места и других мест и их рациональное использование.

Ключевые слова: Кармана, Хазора, зороастрийская эпоха, мавзолей Мауланы Арифа Дегарона, Рабати Малик, Сардоба, комплекс Касым Шейха, Нурота, Хазрат Нур, Чашма, Газгон, Дехибаленд, Хатырчи, Шейх Гадоиселкин, Сармишсой, памятники.

КИРИШ. Юртбошимиз 1999 йил ноябрь ойида Навоий вилоятига ташриф буюриб, вилоят фаоллари, кенг жамоатчилик билан учрашганда: “Сиз ҳар куни кўриб, кезиб юрган Кармана тарихини биласизларми? Унга ёндош қадимий Учтут шахтаси, Сармишсой қоятош расмларини-чи?” деган эдилар. Юрт раҳбарининг куюнчаклик билан қилган бу мурожаати барча тарихчи олимларни ҳамда кенг жамоатчилик вакиллари хушёр тортдирди¹. Шундан сўнг Президент раҳнамолигида ўнлаб маданий мерос объектлари қайтатидан сайқал топиб реконструкция ва консервация ишларига эътибор қаратилди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД. Карманадаги (Хазора қишлоғи) зардуштийлар даврига оид Мавлоно Ориф Дегарон мақбараси, XI-XIII асрларга оид Работи Малик ва Сардоба, XVI асрга оид Қосим Шайх мажмуи, Нуротадаги Ҳазрати Нур, Чашма, Ғозгон ва Дехибаланддаги XII-XVI асрларга оид ёдгорликлар, Хатирчидаги XVI асрга тааллуқли Шайх Гадоиселкин ва Сармишсойлар бунга мисол бўла олади.

МУҲОКАМА. Мана, 20 йилдан ортиқроқ вақт мобайнида, Сармишсой қоятош расмларини ўрганиш билан дунё қоятош расмларини ўрганиш ассоциацияси (ИКИМОС)² шуғулланыпти. Шу билан бир қаторда қоятош расмлар ёшини аниқлаш борасида Ўзбекистон-Польша халқаро экспедицияси 2004 йилдан буён тадқиқот ишларини олиб бормоқда. Вилоятда икки марта - 2004 йил октябрь ва 2008 йил апрель ойларида ЮНЕСКО ҳузуридаги МИЦАИ халқаро Марказий Осиё тадқиқотлар институти,

ЎЗР ФА ҳузуридаги Археология институтининг «Сармишсой» қоятош расмларини ўрганиш гуруҳи ва Навоий тоғ-металлургия комбинати ҳамкорлигида «Сармишсой маданий меросини ўрганиш, асрашга оид янгича ёндашув» мавзусида илмий-амалий конференция ўтказилди. Ҳар иккала анжуманда Италия, Япония, Польша, Венгрия, АҚШ, Буюк Британия, Франциядан келган 50 дан ортиқ таниқли олимлар қатнашди:

Абдужаббор Кабиров, ЎЗР ФА Тарих институти профессори: «1976 йилги «Сармишсой қоятошларидаги расмлар» рисоламда инсоният тарихий ривожланишида Ўрта Осиёда 2 та маскан – Амударё бўйлари ва Сармишсой қоятошларидаги қадимги одамлар қолдирган излар алоҳида ўрин тутди, деб ёзган эдим. Эндиликда бу ҳулосам ўз тасдиғини топмоқда».

ИКИМОСнинг ҳақиқий аъзоси доктор Кристина Тодоречи Сармишсой» қоятошлари расмлари ёшини ўрганиш борасида ИКИМОСнинг яна бир ҳақиқий аъзоси, доктор Мухиддин Хўжаназаров билан ҳамкорликда ишладик, деб таъкидлайди³. Дунё қоятошлари суратларини ўрганиш, ёшини аниқлаш борасидаги тажрибаларга таяниб якуний ҳулосага келдик. Анна Паолини, ЮНЕСКОнинг Ўзбекистон Республикасидаги вакили: “Дунё қоятош расмларини аниқлаш Ўзбекистон-Польша халқаро экспертлари ҳулосасига қўшиламан: Сармишсой қоятоши расмлари 7 минг йиллик тарихга эга!” Сармишсойда тош даври макон ва манзилгоҳлари, қадимги мозорлар ва суғориш тармоқларининг

¹ Жумаев П. Тошда битилган достон.//www.milliytiklanish.uz 11.(72) 2010 й.17 март.

² ИКИМОС- бу халқаро ташкилот бўлиб, унинг аъзолари бутун дунё бўйича маданий-тарихий жойларни сақлаш ва муҳофаза қилиш бўйича шакллانган профессионал гуруҳ ҳисобланади. У 1965 йилда Венеция хартияси қабул қилинганидан кейин ташкил этилган. Кенгаш БМТ бутунжаҳон мероси рўйхатига киритиш учун таклиф этиладиган объектларни баҳолашни амалга оширади. Бугунги

кунда ИКОМОСнинг 7500 дан ортиқ аъзолари мавжуд. Кенгашнинг ҳар бир аъзоси, маданий меросни сақлаш, архитектура, ландшафт дизайни, археология, шаҳарсозлик, муҳандислик, маданий меросни умумлаштириб, санъат ва архив соҳаларида юқори малакага эга ҳисобланади.

³ Жумаев П. Тошда битилган достон.//www.milliytiklanish.uz 11 (72) 2010 й.17 март.

қолдиқлари, кўҳна қишлоқ харобалари сақланган бўлиб, улар тош давридан бошлаб то ўрта асрларга қадар даврланади. Кўп минг йиллик тектоник ҳаракатлар натижасида кварц ва гранит қатламлари сланец тошларни сиқиб қўйган, натижада лента тузилишидаги тоғ бурмаланишлари пайдо бўлган. Расмларнинг баъзилари йиллар ва табиий жараёнлар силсиласида, баъзилари айрим одамларнинг безътиборлиги оқибатида вайрон этилган. Лекин дараларга чиқиш қийин бўлган айрим қоялар саҳнидаги расмлар асл ҳолича сақланиб қолган. Уларда қадимги аجدодларимизнинг кундалик маиший ҳаётидан тортиб, келажак орзуларига ақс этган, дейиш мумкин. Расмни кўриб, гўё тошга битилган достон, дейсиз.

НАТИЖАЛАР. Расмлар тўплами бошлангичдан улкан қоянинг ўрта қисмида бир тасвир бор. Унда қадим одами ғалати тарзда ақс эттирилган. У бошқалардан фарқли ўлароқ баланд бўйли, бошида каттақон саватга ўхшаш қалпоғи бор. Сал нарида «ҳаво кемаси» учиги шайдек.

Бу ўзга сайёраликларнинг тасвирига ўхшайди. Бундай расмлар илмий манбаларда дунё қоятош расмлари ичида фақат тўрт жойда учраши қайд этилган. Сармишсой қоятош расмлари қадимги замон кишилари ҳаётидан олинган тарқоқ ва оддий лавҳалар бўлиб қолмасдан, балки уларда ўша давр одамларининг эътиқоди, яшаш тарзи ақс эттирилган. Қоятош расмлари чорвачилик, деҳқончилик, диний маросимлар, этнография, урф-одатлар, ижтимоий ҳаёт тарихига оид бўлиб, бир тасвирда жамоа бўлиб ов қилиш, яна бир тасвирда ўлган одамни кўмиш маросими, яна бирида тош ваннада ювиниш ҳолати ақс эттирилган. Қоя тошлардаги расмлар гарчи тартибсиз фақат хоҳиш-истакка кўра яратилган бўлса-да, расмлар даврининг мазмуни, ғоясини англаш, тасаввур қилиш ва шулар асосида муайян фикр ва ҳулосага келиш мумкин. Аслида мана шу тартибсизликнинг ўзи ҳам бениҳоя қимматли. Чунки бу бадиий тасвир санъатининг ибтидолигини кўрсатиб берувчи ёрқин далил

сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Маълумки, қадимда Ўрта Осиё халқларининг кўпчилигида жониворларга, тошларга сиғиниш одати бўлган. Бунга шу ҳудуддаги Сангижумон, Тошбулоқ, Тошқиз, Қирққозон каби тошларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Сармишсойдаги қоя тошларига қадим аجدодларимиз сиғинган, диний ирим-сиримларни бажо келтирган. Қояга расм ўйиш ҳам ана шундай ирим-сиримлардан бири бўлиши мумкин. Бу расмлар бахт келтирувчи, чорвани кўпайтирувчи рамзлар бўлганлиги аниқ⁴. Сармишсойда қоядаги тош расмлардан ташқари бошқа ёдгорликлар ҳам учрайди. Бу ерда қадимги манзилгоҳ излари, одамлар яшаган ғорлар, ҳар хил даврга оид сопол буюмлар қолдиқлари, шунингдек уларнинг тош қуроллари, тепа ва кўрғончалар, қурум қолдиқлари топилган. Қолаверса ўрта асрларга тааллуқли 13 та сув тегирмонининг излари топилиши сойнинг анча кенг бўлиб оққанлиги, ирригация тармоғи қуришни пухта эгаллаган тўқ ва бадавлат аҳоли яшаганлигидан дарак беради. Сармишсойнинг табиати жуда гўзал ва мафтункор. Ўсимлик дунёсида ҳали фанда қайд этилмаган наботот турлари мавжуд. У ердан авваллари сониясига 5-6 куб метр сув оқиб ўтган. Бу сув ана шу расмлар, қоятошлар оралаб 5-6 чақирим пастга оқиб тушгач, сой икки томони тоғлар билан қуршалган сайхонликка чиқади.

2004 йил «Сармишсой»да табиий археологик мажмуа музей-қўриқхонаси ташкил этилди. Бу аجدодларимиздан мерос йирик маънавий бойликни асраш, эъзозлаш илмий аҳамиятини ўрганиш, қадрлаш ҳамда уларни келажак авлодларга бутунлигича етказишдек эзгу ишларга омил бўлди. Музей-қўриқхонага табиатни муҳофаза қилиш жонқуяри Бахтиёр Темиров раҳбар этиб тайинланди, Қўриқхона ходимлари музей ҳудуди, ландшафти ва тарихий ёдгорликлари рўйхатини тузиб чиқди, унинг харитасини белгиладилар. Тегишли ташкилотлар билан шартномалар имзоладилар. Сармишсойни туризм ва экотуризм масканига айлантириш бўйича Ўзбекистон «Миллий

⁴ Анна Паолини. Юнесконинг Ўзбекистон республикасидаги вакилининг “Миллий тикланиш” газетасининг Навоий вилояти бўйича махсус мухбири Парда Жумаевга берган

интервьюси.//www.milliytiklanish.uz 11.(72) 2010 й.17 март.

тикланиш» демократик партияси ва Ўзбекистон Экологик ҳаракати биргаликда фаолият кўрсатишга қарор қилди. 2004 йил июнь ойида Навоий шаҳрининг “Фарҳод маданият саройи”нинг маданият марказида бўлиб ўтган давра суҳбатида Сармишсойни ҳам тарихий обида, ҳам табиат мўъжизаси сифатида асраб-авайлаш, уни халқимизнинг бой ва бетакрор тарихини бутун дунёга намойиш қилиш объектига айлантириш юзасидан ЎзМТДП ва Экоҳаракат вакиллари бир қатор амалий таклифларни илгари суришди. ЎзМТДП Навоий вилоят кенгаши Ижроия кўмитаси раиси Йўлдошмурод Жўлиевнинг таъкидлашича, мустабид тузум даврида шаҳардаги саноат корхоналари ва муассасалар томонидан ана шундай сўлим жойларнинг ёппасига эгалланиши ва бетартиб дам олиш жойига айлантириш хунук оқибатларга олиб келди. Жумладан, Сармишсойга кириш жойида қадимий одамлар манзилгоҳи – улкан ғор портлатилиб, синган қоялар шу ерда бунёд этилган дам олиш оромгоҳи пойдеворига ишлатилиб юборилди. Фақат истиклол шарофати билан Сармишсойни ободонлаштириш, бебаҳо тарихий қоя тош расмларини асраб-авайлаш изчил йўлга қўйилди ⁵. Сармишсойни халқаро туризм тизимига киритиш мақсадида вилоят ҳокими 2009 йил 11 августда қарор қабул қилди.

Қарорда Сармишсой музей-қўриқхонасини Навоий шаҳри билан боғловчи йўлни замонавий автотранспорт талабларига жавоб берадиган қилиб қуриш, халқаро туризм талабларига мос сервис хизматини йўлга қўйиш ва бу борада вилоят маданият ва спорт ишлари ва туризм бошқармаси, табиатни муҳофаза қилиш кўмитаси, қадимий ёдгорликларни асраш ташкилотлари, вилоят тарихий ўлкашунослик музейи олдида турган вазифалар белгилаб берилди. Бошланган ижобий ишларни янада ривожлантириш зарурлиги таъкидланди. Бу учун партиядан сайланган маҳаллий кенгашлар

депутатлари масъулиятни ўз зиммаларига олиб юқоридаги қарор ижросини таъминлашга бошқош бўлишлари кераклиги яна бир бор эслатиб ўтилди. Бу ерни хорижий сайёҳлар мунтазам келадиган масканга айлантириш учун давлат ташкилотларига партиянинг ҳам яқиндан кўмаклашиши керак эканлиги бўйича қарори қабул қилинди. Шу боис ЎзМТДП халқимизнинг 5-7 минг йиллик тарихини қамраб олган Сармишсойни ғурур ва ифтихор билан чет эллардан келадиган сайёҳларга намойиш қилиш учун бутун куч ва имкониятларини ишга солди. Сармишсойни нафақат туризм, шу билан бирга экотуризм масканига айлантиришда Экологик ҳаракат билан ҳамкорликда иш олиб бориш партиянинг дастурий доимий мақсадларига айланиб улгурди. Ўзбекистон маданияти ва санъати форуми ва жамғармаси ва ЮНЕСКО ҳамкорлигида 2008 йилдан буён ташкил этиб келинаётган “Асрлар садоси” анъанавий маданият фестивалининг 2013 йил 4-5 май кунлари Сармишсой дарасида ўтказилиши бу ҳудуднинг янада обод ва кўркем бўлишига туртки бўлди. Ушбу гўзал масканда “Асрлар садоси” анъанавий олтинчи маданият фестивалига қизгин ҳозирлик кўрилди ⁶. Хусусан ҳудуднинг табиий гўзаллигини янада бойитиш мақсадида сой ва йўл бўйларида турфа манзарали кўчат дарахтлари ўтказилди ва гуллар экилди.

Миллий маданиятимизнинг асл намуналарини кенг намойиш этиш, хорижий ва маҳаллий сайёҳларни муносиб кутиб олиш ва уларга намунали хизмат кўрсатиш юзасидан ташкилий ишлар уюшқоқлик билан олиб борилди. Навоий темир йўл вокзали ва Навоий халқаро аэропорти атрофлари байрамона безатилиб магистраль ва ички автомобиль йўлларида кенг кўламли таъмирлаш, ободонлаштириш ишлари бажарилди. Дарага элтувчи Кармана, Нурота ва Қалқонота йўли тўлиқ қайта таъмирланиб замонавий йўл белгилари ҳамда чироқлар ўрнатилди ⁷.

⁵ Жумаев П. Тошда битилган достон.//www.milliytiklanish.uz 11.(72) 2010 й.17 март.

⁶ Усмонова Н.,Раҳимов Н. Сармишсой: Асрларнинг бокий садоси.//<http://www.turkiston.uz/> 8.(05) 2013.№34.

⁷ Диссертантнинг вилоят ўлкашунослик музейи директори Р.Эгамов билан олиб борган суҳбати.

Замонавий автобус бекатлари барпо этилди. Йўл бўйидаги аҳоли турар жойлари ҳам обод килинди. Бу бунёдкорлик ишларида бириктирилган вилоятдаги йирик корхоналардан Навоий ИЭС, Навоий Қурилиш Монтаж МЧЖ, Навоий Азот МЧЖ, Навоий Қизилкумцемент ОАЖ ҳамда Навоий Кон Металлургия комбинатларининг махсус ишчи ходимлари фаол иштирок этишди. Навбаҳор, Нурота ва Кармана туманларида улкан бунёдкорлик ишлари амалга оширилиб, кўплаб савдо ва хизмат кўрсатиш масканлари барпо этилди. “Қизилкумцемент” корхонасининг “Шаббода” ва Навоий тоғ кон металлургия комбинатининг “Тоғли” болалар ормгоҳлари фестиваль муносабати билан чинакам мўъжизалар масканига айлантирилди. У ерда мозийни ўзида акс эттирувчи ҳар хил мозаикали расмлар оромгоҳнинг кириш ва чиқиш йўлаклари бўйлаб турли хил манзараларни ўзида акс эттирди. Сармишсой ва унинг қоятош расмлари жойлашган худуди атрофлари тўлиқ муҳофаза деворлари билан ўраб олинди. Байрам муносабати билан Республикадаги энг ноёб архитектура ёдгорликларнинг рамзий макетлари бутун кенг майдон бўйлаб вилоятлар кесимида жойлаштирилди. Тошкентдаги рамзий Қўкалдош мадрасасининг дарвозаси асосий кириб келиш йўлаги бўйлаб ўрнатилди. Сирдарёнинг маҳобатли кўпригининг рамзий макетидан ўтиб, Жиззахнинг баланд тоғли кўриниши Сармишсой қоятош суратларига ёндош ўрнатилиб алоҳида манзара жонлантирилди.

Сўнгра Самарқанднинг Регистони, Қашқадарёнинг Оқсаройи, Сурхоннинг Ат-Термизий мақбараси, Бухоро Арки-ю, Кармананинг Работи-Малик ва Сардобаларининг барчаси асл ҳолатига ўхшатиб

кичик ҳажмда ҳақиқий қурилиш материалларидан тайёрланиб тикланди.

ХУЛОСА. Бу жараёнларнинг бевосита иштирокчисига айланган, вилоят ўлкашунослик тарихи музейи директори Рамазон Эгамовнинг таъкидлашича, “Асрлар садоси” анъанавий маданият фестивалини ўтказиш учун бежиз Сармишсой дараси танланмаган. Асрлар садоси фестивалидан кўзланган асосий мақсад бу қадимий урф-одат ва анъаларимиз, миллий маданиятимиз ва санъатимизнинг турли йўналишларини, аجدодларимиз томонидан яратилган илмий кашфиётларни халқимиз кенг жамоатчилиқ, хорижий меҳмонларга яқиндан таништириш ҳамда асраб авайлашдан иборат бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар:

1. Анна Паолини. Юнесконинг Ўзбекистон Республикасидаги вакили. Интервью.//www.milliytiklanish.uz 11.(72) 2010 й.17 март.
2. Жумаев П. Тошда битилган дoston.//www.milliytiklanish.uz 11.(72) 2010 й.17 март.
3. Усмонова Н., Раҳимов Н. Сармишсой: Асрларнинг боқий садоси.//<http://www.turkiston.uz/> 8(05) 2013. №34.
4. ИКИМОС – 1965 йилда Венеция хартияси қабул қилинганидан кейин ташкил этилган халқаро ташкилот.
5. Диссертантнинг вилоят ўлкашунослик музейи директори Р.Эгамов билан олиб борган суҳбати.